

keréknyomok

2014/8. SZÁM ORIENTALISZTIKAI ÉS BUDDHOLÓGIAI FOLYÓIRAT

Tartalom

TANULMÁNYOK, FORDÍTÁSOK

BÁCSI ENIKŐ GABRIELLA

A buddhista sztúpa
kialakulása Indiában

5

BIRTALAN ÁGNES

A kígyó: pusztító erő,
segítőszellem, házastárs.
A kígyó-motívum változatai
a kalmük mesehagyományban

33

WINDHOFFER TÍMEA

Klu; mitológiai lény,
vagy népmesei szereplő?
A kígyó-sárkány alakja a
belső-ázsiai népmesékben

57

SZABÓ ANNAMÁRIA

A rókaszellem
a kínai novella
irodalomban

77

GECSE ADRIENN

A buddhizmus
és a természetes
környezet kapcsolata

97

POROSZ TIBOR

Rejtett dimenziók
a buddhizmus
vizuális gondolkodásában

109

PROGRAMOK, ESEMÉNYEK

Nemzetközi Buddhista
Nyári Egyetem 2014

153

KRITIKÁK, RECENZÍÓK

Walpola Rahula:
A Buddha tanítása

156

AGNI:

A tűzoltárépítés
védikus rítusa

158

Szerkesztette: Frits Staal

SUMMARIES IN ENGLISH

165

E SZÁMUNK SZERZŐI

BIRTALAN ÁGNES

A kígyó: pusztító erő, segítőszellem, házastárs *A kígyó-motívum változatai a kalmük mesehagyományban*

Jelen tanulmányban a kígyó jelenséget vizsgálom egy konkrét szöveg-corpus, Szentkatolnai Bálint Gábor 1871-es kalmük mesegyűjteménye alapján. Bár a különböző mongol népek mitológiája és vallásai nézetei sok ponton eltérnek, megtalálhatóak bennük olyan mitológémák, lények, motívumok, melyek közősek az egymástól távoli területeken élő népcsoportok hagyományában. Az alábbiakban először röviden összefoglalom a kígyó legfontosabb mitológiai és népvallási vonatkozásait, melyek a mongolságra általánosan jellemzőek, majd pedig a mesék szövegében előforduló szerepét elemzem részletesen. A tanulmány egy, a mongol hiedelemlényekkel foglalkozó cikk-sorozat tagja melynek korábbi részeit a démonikus lények tipologizálásának¹ és az *ada*-lény morfológiájának és mitológiai kontextusának² szenteltem.

A kígyó és a sárkány – terminológia és morfológia

A kígyó a mongol népek mitológiájában és hiedelemvilágában nagyon összetett jelenség. Mint a legtöbb mongol mitológiai lény, mitológéma, motívum és szüzsé elemzésekor, a kígyó esetében is kiderül, hogy nagyon sok egymásra épülő, időnként egymást kiegészítő vagy helyettesítő, esetleg egymásnak ellentmondó jelenség szintetizálódik benne. Térben Belső-Ázsiát és a rá ható, vele kapcsolatban lévő szomszédos, vagy távolabbi civilizációkat kell figyelembe venni, időben pedig a régészet tárgyi emlékeinek első belső-ázsiai megjelenésétől, napjaink sok mindent magába olvasztó globalizált világáig vizsgálandó a mongol mitológia tágabb kontextusa.³

A buddhizmus előtti és a buddhista megtérést (XIII. század) követően kialakult szinkretikus mongol mitológiában is kiemelten fontos szerepet játszik két szellemlény-csoport: az ősök szellemei (leegyszerűsítve: mong. *ongjon*⁴) és a helyszellemek (leegyszerűsítve: mong. *ejen*).⁵ A sárkány- és kígyótípusú jelenségek elsősorban a helyszellemekhez sorolhatók, a vízelemhez, esetleg a földelemhez köthető khtonikus lények. A sárkány és kígyó között nem

1 BIRTALAN 2006.

2 BIRTALAN 2007.

3 Részletesen lásd: BIRTALAN 2001, 893–906.

4 A hivatkozott nyelvek rövidítései: mong. = frott mongol nyelv, halha = a Mongol Köztársaság hivatalos nyelve, a tulajdonképpeni beszélt mongol nyelv, kalm. = a Kalmük Köztársaságban beszélt nyelv, burj. = a Bajkál tó környékén és részben Észak-Mongóliában beszélt nyelv. A mongol terminológia átírásánál a nemzetközileg elfogadott tudományos átírást alkalmazom.

5 E fogalmak természetesen sokkal összetettebbek, és számos mitológiai aspektus kapcsolódik hozzájuk, valamint több más terminus is, melyekről részletesen lásd: *Ejen*. BIRTALAN 2001, 976–978; *Ongjon* 1020–1021, passim.

mindig egyszerű meghúzni a válaszvonalat, az alábbiakban elsősorban csak a *serpent*-alakú, tehát a rendszertanban a *reptilia-serpentes* morfológiájú lények mitológiai vizsgálatára szorítkozik a tanulmány, nem térve ki a kevert lényekre, mint a madár, emlős és hulló testi jegyekből álló sárkány. A kígyó és sárkány terminológiáját tekintve pedig a *moyai* (halha *mogoi*, kalm. *mogā*) „kígyó” jelentésű kifejezéssel jelölt lényeket vizsgálom. A sárkányra a *lū* kifejezés (eredetéként lásd a kínai *lung* és a tibeti *klu* terminusokat és az ezekhez kapcsolódó hiedelmeket, mitológémákat)⁶ használatos elsősorban. A mong. *luus*, *lus* (nyelvtani plur.) „vízi lény, vízi szellem, vízi istenség” jelentheti a szellemcsoportot és egy konkrét lényt is.⁷ Khtonikus lények lévén elsősorban a hármas osztatú világ emberi világrégióját és az alsó világot lakják, de valószínűleg a kínai mitológiai képzetek hatására megjelentek olyan elemek is, melyek a sárkányt (és esetleg a kígyót is) az égi, felső világhoz is kötik (részletesen lásd alább *A kígyó, mint házastárs – a kígyóférj* alfejezetet).

A továbbiakban a *moyai*-ként megjelölt lények általános⁸ morfológiáját kívánom részletesebben bemutatni.

MORFOLÓGIA

Külső jegyek. A kígyó gyakran mint óriáskígyó (mong. *aburyu moyai*, halha *awraga mogoi*) jelenik meg: leírásai szerint teste olyan hatalmas, hogy a földtől az égig is elér, ha felágaskodik. Gyakran színekkel jelölik, fehér (jó szándékú), sárga (jó vagy ártó szándékú), tarka, foltos (általában ártó szándékú), a fekete (általában értő szándékú). Az embereket mágikus képességbe beavató kígyónak szarva van, melyet az őt tiszteletben részesítőnek átad. Ha kifejezetten helyszellemről (mong. *luus*, *lus*, halha *lūs*) van szó, akkor gyakori a félig kígyó, félig emberi formájú (adataink szerint inkább nő, mint férfi) lény képzete, melyet napjainkig is őriz a hagyomány (cf. *luus*).⁹ Előfordul, de nem általánosan jellemző, hogy megemlítik, hogy mérges kígyóról van szó.

Tulajdonságok. A pusztító kígyó: ártó, kegyetlen, kérlelhetetlen, könnyörtelen. A segítő kígyó: ambivalens, az ember cselekedetei alapján (áldozatért, szolgálatért cserébe) kegyes és jutalmazó vagy büntető. A segítő kígyó metamorf, emberi és kígyó alakban is megjelenik (cf. *luus*).

Sok mitikus lényhez hasonlóan családja van: míg az ártalmas kígyó magában vagy kígyó-asszonyával él, a segítőszellem-típusúnak leginkább a gyermekét (fiát vagy lányát, akit a hős megment) említik a szövegek. A segítő kígyó (gyakran a víz alatt uralkodó) kincset¹⁰, mágikus tárgyat birtokol, melyet a meseszüzsékben a hős nyer el.

Lakhelye: 1. barlang, vagy 2. nagyobb víz (tó, tenger, esetleg forrás, ritkábban folyóvizek), melynek mélyén egy, az emberhez hasonló településen, gyakran egy palotában él.

6 *Luus*. BIRTALAN 2001, 949–950, 1006–1007.

7 BIRTALAN 2001, 1006–1007. Helyszellem mivoltukra utal, hogy gyakran nevezik őket *luus-un qan*-nak, tkp. a „lúszok kánja (a kánok egy-egy terület szellemurai)”, a hozzá kapcsolódó képzet alapján pedig „a vizek urának”.

8 Míkor ismert, hogy mely népcsoporttól származik egy-egy adat, azt jelöltem a következők tipológiai rendszerekben.

9 Terepmunka során többször előforduló adat (részletes leírása: BIRTALAN 2004).

10 Lásd: A kígyó kincse. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. <http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-460.html>.

MITOLOGÉMÁK¹¹

A kígyó (többnyire mint óráskígyó) a következő szerepekben jelenik meg:

1. Küzdelem a pusztító kígyóval (aitiológiai mítoszokban, mesékben: *aburyu moyai*).¹² A pusztítást és ártalmat megjelenítő kígyónak és ellenpólusának (ragadozó óriás madár, antropomorf hős)mitikus harca.
 - 1.1. Küzdelem a ragadozó madárral, a szüzsék nagy többségében az ind mitológiából átvett Garudával (mong. Garuda Garuda, halha Garid, Gardi, Xangarid, kalm. Gār'd, stb. < sz. *Garuda*).¹³ A mongol szüzsékben gyakran fordul elő sokféle változatban. Gyakori motívum, hogy a két mitikus lény, a kígyó és a ragadozó madár (Garuda) harcába beleavatkozik a mongol hős és megmenti Garuda tojásait vagy fiókáit.¹⁴
 - 1.2. Küzdelem egy antropomorf hőssel, mely a toponímiához kapcsolódó aitiológiai mítoszokban gyakori motívum. A mongóliai mongolság körében egyik legismertebb szüzsé az Arhangaj (halha Arxangai) megyei Tajhír sziklához Csulú (halha *Taixir Čülū*) kapcsolódik.¹⁵ A történet szerint a hős ezzel a sziklával pecsételte le a környéket pusztító óriáskígyó vermét.¹⁶
2. Kígyóalakú, ambivalens szellemek beavatkozása az emberek életébe (mítoszok, mesék, népvallási és sámánnarratívák).
 - 2.1. A kígyóformájú vagy antro-po-zoomorf alakú lények a föld és a vizek urai (cf. mong. *luus, luus-un qan/qad*), akiket az emberek valamilyen cselekedetükkel megsértenek (többnyire a természeti környezetnek ártanak valamilyen módon, beszennyezik a vizet, vadásznak, ahol vagy amikor, nem szabadna, ártanak a növényzetnek).¹⁷ A *lūs* betegséget, veszteséget, pusztulást bocsát az elkövetőre és környezetére. Az okozott bajt egy sámán vagy egy buddhista szerzetes, esetleg más mediátor segítségével lehet elhárítani.
 - 2.2. A kígyóformájú lény gazdagsággal, kinccsel jutalmazza meg az embereket, ha azok megfelelően bánnak vele vagy népével.
3. Az állatházastársak közül a farkas, szarvas, tehén és medve mellett a kígyó is előfordul a mongol mitológiai hagyományokban (leginkább a népmesei szüzsékben maradt fenn ez a motívum, részletes kifejtését lásd alább *A kígyó, mint házastárs – a kígyóférfj* alfejezetben).
4. A halálféreg (halha *olgoi xorxoi*) napjaink mitológiájának része, mely rendkívül népszerű lett a Mongóliával foglalkozó honlapokon, főleg a külföldieket egzotikumokkal megfogni próbáló utazási hirdetésekben. A halálféregnek számos leírása létezik a szájha-

11 Részletesen lásd: BIRTALAN 2001, 1006–1007, 1020–1021; HEISSIG 1988, 96, 286, 390, 467, 756, LŐRINCZ 1979, 159; Zmej. In: *Mify narodov mira*. <http://www.mifinarodov.com/z/zmej.html>.

12 *Aburyu moyai*. BIRTALAN 2001, 935–936.

13 Garuda. BIRTALAN 2001, 987.

14 További szüzsék: ČÜLTIEMSÜREN 2011, 162–163.

15 Elemzése például: ČÜLTIEMSÜREN 2011, 162.

16 Cf. Blitzgottheit. BIRTALAN 2001, 949–950.

17 Az ember és környezetének kapcsolatáról humán ökológiai megközelítésű elemzés: BIRTALAN 2012b.

gyományban, mely alapján a morfológia jegyei nem mindig egyöntetűek. Külsőjére leginkább talán az jellemző, hogy hatalmas (0.5 – 1.0 m?) gyűrűsféregre hasonlít és, hogy a föld alól támad áldozataira. Tűz- vagy villámcsapászerű támadása megöli az embereket.¹⁸

FOLKLÓRMOTÍVUMOK

1. A segítő/hálás kígyó (mesék)

1.1. A megmentett kígyó halája jeléül apja (kígyókirály, lásd fentebb a *Iuus* alakját) víz alatti palotájába viszi a hőst és megajándékozza valamilyen varáztárggyal (ládika, gyűrű, gyöngy), mely bőséget és/vagy házastársat (tulajdonképpen a kígyókirály egyik lányát rejtheti) teremt a hős számára (cf. Bálint 7. *Mese* és Windhoffer tanulmánya jelen kötetben).

1.2. A megmentett kígyó a hőssel tart és házastársa lesz (részletesen lásd alább).

2. A kígyógyermek (gyakran összefüggésben a kígyóházastárs motívummal).

2.1. A gyermektelen szülőknek kígyógyermekük (többnyire fiú) születik.

2.2. A gyermektelen szülők rálelnek a kígyóra, aki fiuknak vallja magát (cf. Bálint 4. *mese*).

3. A kígyóházastárs (gyakran összefüggésben a kígyógyermek motívummal, lásd: AaTh 425A): átváltozó lény (cf. Bálint 4. *mese*). A kígyó több próbát kiáll és elnyeri feleségét, aki rájön titkára (hogy éjjel emberré válik). A házastárs vagy rokonai elpusztítják a kígyó bőrét, és ezzel elszakítják a maguktól. A szűzsé vándorlástörténettel folytatódik, melynek végén visszanyeri házastársát (immár emberi formában).

4. A kígyó titkos tudás birtokosa és átadója. A nemzetközi mesekincsből is ismert motívum megtalálható a kalmüköknél is (talán orosz közvetítéssel, cf. AaTh 673). A kalmük mesékben az állatok nyelvének megértésének képességét egyfajta beavatással kapja a hős, meg kell ennie a kígyó fejét. A néphitben is megtalálható a motívum: így lehet például gyógyító tudás birtokába jutni, hogy meg kell nyalni egy kígyó nyelvét (kalmük adat).¹⁹

5. A kígyók gyűlésének (halha *mogoin čülgan*) a leírása az egyik leggyakoribb narratíva a kígyókkal kapcsolatban. Háttérben az a mitológiai nézet áll, hogy a kígyók közösséget alkotnak és időnként valamilyen célból (a narratívák erre általában nem térnek ki) összegyűlnek. Aki lát egy ilyet, és tisztelettel közeledik a kígyók felé (lásd alább), azt megajándékozzák egy kígyószarvval vagy drágakővel. Ha nem, akkor el is pusztíthatják azt, aki megzavarta őket.²⁰

¹⁸ A bőséges anyagból lásd: Pomsár Péter: *A mongol halálféreg nyomában*. <http://halalfereg.blogspot.hu/>.

¹⁹ BORDŽANOVA 2007, 65.

²⁰ Terepen is többször feljegyeztük, és az interneten is kedvelt téma.

SÁMÁNIZMUS

A sámánok rituális tárgyi világában és szöveg hagyományában is megjelenik a kígyó. A sámánköntösre varrt szalagok, zsinetek (halha *manjig*) deréktől lefele az alsóvilág lényeit (*lūs*) jelenítik meg kígyót szimbolizálva.²¹ A sámánköntös övét is gyakran kígyóként értelmezik.²² A rituális tárgyakon (mong. *ongyon*) is megjelenhet a kígyó az alsóvilágot jelképezve.²³ A formai analógián alapul a sámánszövegben megjelenő „tűzkígyó az ostorotok” (halha *gal mogoi tašürtangūd*), mely az *ongonok* érkezését leíró szövegmodul része.²⁴ A sámánizmushoz kapcsolódik, de a hősmesékben és hőseposzokban őrződött meg a külsőlélek állat alakú megjelenése. A *mangusz* (mong. *mangyus*, halha *mangas*, kalm. *mūs*; a hős démonikus ellenfele, antropomorf vagy antro-po-zoomorf, sárkányszerű, sokfejű lény)²⁵ külső lelke gyakran óriási állat képében jelenik meg: óriás medve, óriás farkas vagy kígyóként, melynek megölése a *mangusz* pusztulását is jelenti egyben.²⁶ Az esőkövel (mong. *jada*, halha *jad*, kalm. *zad*) végzett mágia a hivatásos időjárás-varázslók tevékenységéhez²⁷ kapcsolódott, de egyes adatok szerint sámánok is használták.²⁸ A *dzsada*-kő általában meteorit, bezoár, vagy valamilyen módon a kígyókhoz, madarakhoz kötődő kő volt.²⁹ De az időjárás-varázslás egy módja volt az is, hogy a kígyó fejét vízbe dugták, és ráolvasással próbálták meg esőt előidézni.³⁰

A kígyó, mint áldozati állat is szerepelhetett mongol sámánizmus hagyományában. Erre utal a *Nagy Törvény* (*Yeke čaγaǰi* 1640) cikkelyei:

„182. Ha valaki sámánt vagy sámánasszonyt hív, annak a személynek egy lovát vegyék el. Az érkező sámánasszonynak is egy lovát vegyék el. 183. Aki meglátja, és nem tünteti el [az *ongont*], annak a lovát vegyék el. Ha valaki meglát egy *ongon*-bálványt, el kell tüntesse. Ha a tulajdonosa nem engedi, egy lovát vegyék el. Ha jó [= gazdag] ember lovát áldoz, öt lovát vegyék el, ha rossz [= szegény] áldoz lovát, két lovát vegyék el. Attól, aki ásóludat, verebet, kutyát [áldoztat], vegyék el lovát, ha valaki kígyót [áldoztat], kivéve, ha az az *Alaγ* Hegyről való, két nyilát vegyék el. Ha nincs nyila, akkor a kését vegyék el.”³¹

21 *Bögin ömsgöl dex' mogoin čulgan* „Kígyókötөг a sámán köntösén”. PÜREW 1999, 191–213.

22 ČÜLTEMŠÜREN 2011, 157, PÜREW 1999, 84–85.

23 Egy ilyen, a világot modellező *ongyon* és a rajta megjelenített kígyók szerepének részletes leírása (terepmunka alapján): BIRTALAN 1996.

24 A terepkutatások során számos alkalommal feljegyeztük az alábbi szövegrészletet, melyet a sámánok környezetében sokan ismernek, akkor is, ha egyébként az invokációkból nem tudnak mást idézni:

<i>Kūmī maxan kūnestengūd,</i>	Ti, kiknek emberhús az étetek,
<i>Kūrl čulūn jürxtengūd,</i>	Ti, kiknek bronz, kő a szívetek,
<i>Gal moγā tašürtangūd</i>	Ti, kiknek tűzkígyó az ostorotok,
<i>Cōd, xārzan!</i>	<i>Cōd, kegyes szentem!</i>

További példák: ČÜLTEMŠÜREN 2011, 164.

25 LŐRINCZ 1970.

26 Äussere Seele. BIRTALAN 2001, 947.

27 MOLNÁR 1994.

28 BOLDBATAR 2011.

29 A kígyók és a kövek kapcsolatáról lásd a magyar néphit kígyókövét is. A hiedelem szerint a kígyók összegyűlnek, fejüket egymáshoz szorítva köpködnék, és köpeteikből formálódik ki a kő, melynek mágikus erőt tulajdonítanak (gazdagságot hoz, gyógyító ereje van, láthatatlanná tesz, stb.). Kígyókő. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-461.html>.

30 BAKAEVA 2003, 94.

31 DYLYKOV 1981, 51–52; további törvénycikkelyeket a kígyók megölésének a tilalmáról tárgyal Čültemšüren: ČÜLTEMŠÜREN 2011, 154.

NÉPVALLÁS ÉS HIEDELMEK³²

1. A kígyó mint jó előjel, a termékenység és a gyarapodás előjele.

1.1. Ha a jurtaba fehér kígyó mászik be gyermek születését jelzi.

1.2. Úton járó előtt ha jobbról balra kígyó halad át, akkor szerencsés lesz az útja.³³

1.3 Ha kígyók csoportjával találkozik az úton járó, akkor köntöse szegélyét le kell terítenie a földre, vagy levetnie és ott hagynia a csizmáját³⁴, mert akkor meggazdagszik.

1.4. Ha kígyó szarvát találja meg valaki, az is a meggazdagodás előjele, de akinek a kígyó magától adja oda, az gyógyító erő birtokába juthat (ez utóbbi kalmük adat).³⁵ Előfordul, hogy a kígyó drágakövet, aranyat hány az embernek. A kígyótól kapott szarvat vagy kincset ötszínű selyem *hadagba* (mong. *qaday*, halha *xadag* „áldozati selyemkendő”) kell csomagolni (nyugati mongol, őlöt adat).³⁶ A kalmüök fehér anyagba burkolták, kis zsákocskában őrizték és réz és ezüst pénzérmeiket raktak mellé.³⁷

1.5. Fiatal párnak, ha kígyó jelenik meg az álmában, az gyermek születését jelzi.

1.6. Ha egy fiatal pár jurtájában a párnán vagy egy kalapban összetekeredett kígyó van, az a termékenység és bőség jele (nyugati mongol, őlöt adat).³⁸

2. A kígyó mint rossz előjel.

2.1. Ha egy jurtaba fekete, vagy fekete-tarka kígyó mászik be, az rossz előjel.

Ha a kígyó a jurtában összetekeredik, különösen rossz előjel (az alább bemutatott módon el kell távolítani, lásd: 3.2.).³⁹

2.2. A köntös nyílásával ellentétes irányból (balról jobbra) mászó kígyót meg kell ölni (a jószággal eltapostatni), mert különben veszteséget okoz.⁴⁰ A kígyók megölése egyéb esetekben, a *luus*-ok haragját vonja az elkövetőre.

2.3. Ha az egyébként kígyóklakta helyen tíz évig nem mutatkoznak a kígyók, az rosszat jelent és akkor áldozatot kell bemutatni (az adat nem részletezi, hogy mi módon).

2.4. A hiedelem úgy tartja, hogy a kígyónak is van lába, és különösen rossz előjel, ha valaki ezt meglátja.⁴¹

3. A kígyóval való bánásmód (tilalmak, javallatok), ambivalens viszonyt tükröz. Bordžanova anyagai arra utalnak, hogy a napjainkban feljegyzett terepadatokba többféle

32 Források: saját terepkutatás, PÜREW 2003, 114–115; DUŠAN 1931, 22–23; BAKAEVA 2003, 74–75, 81; BORDŽANOVA 2007, 65; DISAN 1996, 145; ČÜLTEMŠÜREN 2011.

33 Ez a hiedelem más állatokra is vonatkozik. Az így érkező vad mintegy belekerül a mongol viselet alapját képező, jobb oldali gombolású köntös, a *děl* nyílásába és analógiás alapon gyarapítja javait. Ha ellenkező oldalról érkezik egy vad, az viszont – szintén analógiás alapon – veszteséget jelent, mert „kimegy” a köntös nyílásban.

34 A hiedelem leírásának változatában a nemez zoknit kell levenni és ott hagyni: ČÜLTEMŠÜREN 2011, 155 (A szerző idézi Disan adatait is.).

35 BAKAEVA 2003, 292; terepnarratívát közölt egy ilyen esetről: BORDŽANOVA 2007, 67.

36 DISAN 1996, 145.

37 BORDŽANOVA 2007, 67.

38 DISAN 1996, 145.

39 Fentebb a kígyó megjelenése a jurtában jó előjelnek számított; ez az adat is mutatja a kígyó jelenséghez való viszonyulást, ambivalenciáját és eltéréseit, akár egy népcsoporton belül is.

40 A kígyók megölése más esetekben többnyire tabu, lásd még ČÜLTEMŠÜREN 2011, 156.

41 ČÜLTEMŠÜREN 2011, 156. Nincs adat arról, hogy ez a hiedelem melyik vidékhez kötődne.

képzet és hatás rétegződik: ezért írja, hogy egyes adatközlői szerint a kígyót meg kell ölni, mások szerint pedig ez kifejezetten tilos.

3.1. A kígyót a fent jelzett esettől eltekintve tilos megölni.⁴²

3.2. A jurtába bemászó kígyó eltávolítása: fejére fehér (tejes) ételt szórnak engesztelésül és a tűzpiszkáló ollóval a nyakánál fogva kiviszik.

3.3. A sikló (kalm. *šartolγatā moyā*) különösen nagy tiszteletben állt, ha valakinek megjelenik a szállásán, akkor tejjel kínálják (kalmük adat).⁴³

3.4. Ha egy sikló belefónódott a jurta rácsfalába, akkor a jurtát fel kellett áldozni a buddhista kolostornak (kalmük adat).⁴⁴

3.5. Ha valaki kígyóval találkozik, utána kell kiáltania, hogy „Pfuj, pfuj! és hamut vagy port kell szórni utána. Ezzel ráolvasnak a kígyó nyomára és semlegesítik esetleges ártalmát. A kígyók által lakott vidéken a kalmükök nem féltek tőlük, tudván, hogy ha ráolvasnak: „Kígyó, kígyó, bújj vissza az odúdba!”, akkor nem kell tartani tőlük.⁴⁵ Ha a kígyó a vermébe megy vissza, nem szabad szólni, mert megnémulhat az, aki ezt megszegi⁴⁶ (NB! a kígyó fejének megevése által érti meg a hős az általtok nyelvét – jól ismert mesemotívum szerint.).

3.6. Az ember segít a kígyónak és cserébe beavatást kap. Ha egy kígyóval találkozik valaki, amelyik éppen egeret nyel, meg kell simogatni és segíteni, hogy egér a tovább haladjon a kígyó testében. Ettől az ember gyógyító erőt, masszírozó képességet nyert.⁴⁷

3.7. A kígyót – különösen ott, ahol sok fordul elő –, tabu névvel illetik, például *urt xorxoi* „hosszú féreg”, *xorxoi* „féreg”, *urt xairxan* „hosszú kegyelmes” (saját terepgyűjtés, halha anyag), *arganj dēs* „kötél, zsinag”.⁴⁸

3.8. Érdekes adatot közöl Čültemsüren, mely szerint abban családnak, ahol három éves, a rituális hajvágáson még át nem esett gyermek van, nem kell a kígyóktól tartani, ugyanis a hiedelem szerint a kígyók félnek az ilyen korú gyermektől.⁴⁹

A fenti tipológia további adatokkal és aspektusokkal bővíthető, újabb írott és szóbeli források bevonásával.

4. A kígyó az asztrológiában. A távol-keleti tizenkettes ciklus mongol rendszerében a hatodik év a kígyó, melyhez kígyóhónap (nyárelő holdhava), kígyó nap és kígyó óra is kapcsolódik. Az elemekkel, színekkel és a nem szerint (hím – nőstény) változva különböző szerencsés vagy szerencsétlen előjelű kombinációk jönnek létre⁵⁰, melyet figyelembe kell venni egyes tevékenységek végrehajtásánál.

42 Erről több narratívát közöl: ČÜLTEMSÜREN 2011, 157.

43 BAKAEVA 2003, 81.

44 BAKAEVA 2003, 81.

45 BORDŽANOVA 2007, 66.

46 ČÜLTEMSÜREN 2011, 156.

47 Mongóliai adat, idézi BORDŽANOVA 2007, 67.

48 ČÜLTEMSÜREN 2011, 155.

49 Nincs adat a gyermek neméről, vagy arról, hogy mely vidékeken él ez a hiedelem: ČÜLTEMSÜREN 2011, 156.

50 A rendszerből ízelítőt közöl: ČÜLTEMSÜREN 2011, 158–160.

A vizsgált szöveg-corpus

A *serpent*-alakú, tehát a rendszertanban a *reptilia-serpentes* morfológiájú lényekre vonatkozó tágabb kontextus ismertetése után térek rá a konkrét szöveg-corpus vizsgálatára, mely jelen esetben a legnyugatibb mongol nép, a Kaszpi tengertől keletre élő kalmükök⁵¹ mesekincséből válogat. E nagyívű szöveganyagból az első terjedelmes eredeti nyelvű corput, Szentkatolnai Bálint Gábor (1844–1913) 1871-es gyűjtését választottam a jelenség „teszteléséhez”, melyhez párhuzamul a későbbi, elsősorban a XX. században lejegyzett meséket is vizsgáltam.

A hányatott sorsú, tudományosan óriási eredményeket elérő, ám a tudományos közéletbe beilleszkedni nem képes kutatóval az utóbbi években sokat foglalkoztam. Életrajzi adatainak új összegzése, és a róla szóló művek bibliográfiai adatai megtalálhatók e munkákban⁵², jelen cikkben csak a téma szempontjából legfontosabb részletekre szorítkozom. De azt mindenképpen szeretném kiemelni – és hangsúlyoznom is minden lehetséges fórumon –, hogy első terepkutatásának eredményeivel a nemzetközi tudományos élet élvonalába emelte a magyar orientalisztikát, megalapozhatta volna a mongolisztikában a terepmunkán alapuló élő nyelv- és folklórkutatást, ha nem maradtak volna egyedülálló kéziratái⁵³ a könyvtár mélyén. A nyelvi nagy pontosságú lejegyzések és a folklór és néprajz szempontjából igazán különleges, sokszor egyedi adatok a kalmükök és a mongóliai mongolság szellemi örökségének szerves részét kell képezze, mint a beszélt nyelv első alapos, hangzás szerinti leírása, a saját nyelven megszólaló folklórkalkotások és a hagyományos műveltség terminológiáját tartalmazó első életmód-narratívák. Túl azon, hogy a kéziratok egy részének a hasonmását filológiai jegyzetekkel, kontextuskutatással és részletes elemzéssel közreadtam, és maradékát tervezem a közeli jövőben kiadni, a szövegek további kutatások alapjául szolgálhatnak remélhetőleg más kutatók számára is. Jelen tanulmányban, a *Keréknymok* tematikus számához igazodva, a kígyó-motívumot vizsgálom Bálint kalmükök között gyűjtött meséiben. A tizenöt meséből (Bálint *utu túl'*, kalm. *ut túl'*) álló corpus lejegyzésének a történetéről Bálint a következőket írta:

„A dalok gyűjtését követte a nehezebb szerkezetű népmeséké, melyeket részint a gymnasiumba, részint a sebészeti tanodába, részint pedig az elemi iskolába járó és jó mesélőknek tartott, különböző törzsű, fiatal khalyimikok irtak össze khalyimik írással. Ezen khalyimik írásu meséket tanítóm a népkiejtés szerént nekem mondatolta és így láttuk el átírással; ezen átírást azután én fölolvastam és a netán roszul hallottakat kijavított, erre következett a mese nyelvtani fejtegetése és értelmezése. Az így eszközölt mesegyűjteményem 15 hosszabb és rövidebb népmesét tartalmaz khalyimik betűkkel és rövidített magyaros átírással. A khalyimik nyelvből gyűjtött anyag mind ilyen kettős írásu.”⁵⁴

51 A kalmükök történelméről és kultúrájáról, lásd: BIRTALAN–RÁKOS 2002.

52 A teljesség igénye nélkül: KARA 1973; ZÁGONI 2005; BIRTALAN 2009, 2011, 2012a, stb.

53 A három kézirat, melyek kiadásával az utóbbi években foglalkoztam: *Nyugati mongol (Kálmik) szövegek.* (184 oldal), Nr.: M. Nyelvtud. 4/109 (kiadása: BIRTALAN 2011); *Bálint Gábor: Keleti mongol (khalkha) szövegek.* (88 oldal), Nr.: Ms1379/2, (kiadása folyamatban van); *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. with popular Chrestomathies of both dialects ...* (222 oldal), Nr.1: 81 szám, Nr.2: Ms 1379/1 (kiadása: BIRTALAN 2009). Mindhárom kéziratot a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattár és Régi Könyvek Gyűjteménye őrzi.

54 Az idézetben követem Bálint Gábor helyesírását. BÁLINT 1875, 12.

A fentiek alapján érthető, hogy a mesék nyelvezete miért egyszerűbb mintha egy gyakorlott mesemondó mondta volna el, ugyanakkor Bálint iskolás adatközlői is tisztában voltak a mesék kifejezésvilágával, és az egyébként meglehetősen egyszerű szerkezetű mondataikat gazdagon díszítik a megszokott kezdő, záró, leíró formulák, az epikus ívű⁵⁵, hiperbolikus, alliteráló jelzőhalmazok és tipikus, a kalmük mesékre jellemző frazeológia. A kalmük meséket a későbbi kalmük nyelvű gyűjtemények kontextusában elemeztem, kitérve a műfaji jellemzőkre és a gyakrabban szereplő mitikus kényekre.⁵⁶ Mivel a kalmük anyagnak szentelt kiadványban – jellegéből adódóan – részletesebb vizsgálatra nem volt lehetőség, további tanulmányokban szándékozom megjelentetni egy-egy figyelemre méltóbb jelenség elemzését. Mongóliai terepkutatásaim során sokat foglalkoztam az álltalakú mitikus és népvallási jelenségekkel, eddig részletesebb tanulmányt a farkas és szarvas alakjáról írtam⁵⁷, de a mongol népvallási mitológiának szentelt kötetemben⁵⁸ bemutattam – a kiadvány által megengedett keretek közt – valamennyi fontos zoomorf lényt.

A kígyó morfológiája a Bálint-mesék alapján

A kígyó alakja a tizenöt kalmük mese közül az alábbiakban jelenik megkülönböző szerepekben:

2. Mese *Köwün moyā xoyr* „A fiú és a kígyó” pp. 39–41 (87–89).⁵⁹
4. Mese *Moyā köwün* „A kígyófiú” pp. 46–50 (91–93).
6. Mese *Zul-sar Arsln bātr* „A Mécses-sárga Oroszlán Vitéz” pp. 56–61 (96–99).
7. Mese *Mīs, noxā, xulyñ* „A macska, a kutya és a patkány” pp. 62–67 (99–102).

Két mesében (2, 6) a kígyóval való küzdelem a fő motívum, vagy a cselekmény egyik mellékszála. Egy mese (4) a kígyóházastárs motívumra épül, egy további mesében (7) pedig a kígyó, mint segítő töredékes motívuma található meg.

A PUSZTÍTÓ KÍGYÓ MITOLOGÉMAJA⁶⁰

2. Mese (2. Utu tūli)⁶¹

[39] Egyszer élt egy gazdag öregasszony és egy öregember.⁶² Az öregembernek és az öregasszonynak sem fia, sem lánya nem volt. Később aztán született egy fiuk. Egy éjszaka egy kígyó mászott be [a jurtába], megragadta a fiút és elvitte. Az öreg felkapott a tarkafoltos gyorslábú⁶³

55 A mongol népköltészet hősepikájában megtalálható katalógusszerűen halmozott *epitheta ornans*-ai, melyek a népmesékbe és más folklór műfajokba is átkerültek.

56 BIRTALAN 2011, 83–136.

57 BIRTALAN 1995.

58 BIRTALAN 2001, passim.

59 Bálint csak számozza meséit, az ideiglenes címekeket én adtam a főbb motívumok alapján; az oldalszámok Bálint kéziratára utalnak, zárójelben a 2011-ben megjelent angol nyelvű fordítás és elemzés oldalszámait találhatók (BIRTALAN 2011).

60 A pusztító kígyó morfológiájának további, a kalmük mesékben meg nem jelenő aspektusait, lásd Windhoffer Tímea tanulmányában, jelen kötetben.

61 Bálint kéziratát pp. 39–41. A fordításban követem az eredeti szövegek egyszerű nyelvezetét.

62 Bálint *Báidek sánji bolna*. „Éldegéltek.”; tipikus kezdőformula a kalmük mesékben, cf. GORJAEVA 2006, 92–96.

63 Bálint *alik*, kalm. palatalizáció nélkül *aly* „bunt (schwarz, braun od. a. Farben mit weiss” (RAMSTEDT 1976, 6), *alg* „pjostryj, polosatyj; belokuryj; pegij (o masti)” (MUNIEV 1977, 33).

lovára és üldözni kezdte. Ahogy üldözte, beérte a kígyót és csapkodta [ostorával] tízszer tíz milliószor a fejétől, a tízszer tíz milliószor a hátától. Aztán a kígyó felemelkedett a levegőbe és eltűnt egy hegy mögött (?).⁶⁴ Az öregember tovább üldözte, beérte és kezdte ütni a botjával. [De észrevette, hogy] már nem a kígyót üti, hanem a saját lova lábát törte el [ütleglés közben]. A kígyó elszőkött, az öregember hazament. A kígyó bevoonzolta a fiút a vermébe. Akkor az [ott lévő] kígyóasszony így szólt:

– Akaszd fel ezt a fiút hátul [a veremben], másik ember együnk meg! – Erre a kígyó férj így szólt:

– Bár még kicsi, meggyötört engem. [Inkább] együnk meg most. – Aztán a kígyó férj és a kígyóasszony odakúszott a fiúhoz és elkezdték kiszívni [a vérét].⁶⁵ Amint szóták [a vérét], a fiú így kiáltott:

– Az Ég csak nem erre a sorsra teremtett engem! Mit tegyek? – És erre a két oldalán lévő kígyó lehullott [róla]. Aztán a fiú kimászott a veremből és egy kétökörnyi követ görgetett a verem szájához, majd elfutott.

[40] Amint futott [hazafelé] egy porfelhő kerekedett mögötte. A fiú bebújt egy [út menti] odúba és lefeküdt. [Látta], hogy a két kígyó sietve tovakúszik. Előre mentek, aztán [kis idő múlva] visszatértek. Amint továtűntek a fiú [előjött az odúból] és futni kezdett. Futva odaért apja barátjának a szállására. Miután odaért a jurtához, apja barátja szép ruhába öltöztette és hét napos lakomát rendezett a tiszteletére. Aztán és küldöncöt menesztett a fiú apjának szállására.

– Járj jól az utadon, és mond meg [az öregnek], hogy a fia megérkezett. – És a küldöncöt elküldték. A fiatal küldönc odaért az öreghez és azt mondta:

– Kend fia megérkezett. – Az öregember így szólt:

– Ugyan honnan jött volna meg?! – és [otthon] maradt. Újabb küldöncöt menesztettek [hozá]:

– Menj és mondd meg neki [hogy a fia megérkezett]. – Erre már az öregember is eljött. Amikor rápillantott fiára, ájultan esett össze. Valaki vizet öntött rá és lábra állították. Aztán az öregember hétszer hét napos ünnepet tartott. Az ünnep végén a fiú így szólt apja barátjának a fiához:

– Menjünk és öljük meg a kígyókat! – Aztán a fiú elindult. A mi ifjúnk az apja foltostarka lovát ülte meg. Akkor a másik fiú így szólt:

– Én félek. – És hazatért félútról. [41] Az öregember fia egyedül ment tovább. Útjában megérkezett a két kígyó verméhez. A fiú keményen megbéklyózta lovát és befutott a [kígyóverembe]. Ahogy belépett [a verembe, észrevette], hogy a kígyó és a kígyóasszony is bent vannak a vermükben. A fiú rögvést megölte a két kígyót és kiengedett mindenkit, aki ott raboskodott. Ahogy megszámlálták az embereket, [pont] ezer és egy személy volt. Közülük egy fiú így szólt:

– Vigyük ezt az ezer embert és mi [ketten] versenyezzünk a szállásodig. – Az öregember fia így szólt:

– Hogy is jutottál te a félelmetes kígyó szájába? – [A másik] azt mondta, [most már] rendben van (?)⁶⁶, aztán versenyezni kezdtek. A fiú egyszerre ért oda az [öregember fiával] a jurtához. Miután [az ezer embert] hazaküldték, az öregember fia otthon maradt a szállásán és békében, boldogságban élt.⁶⁷

64 Bálint *nēge ike toloyā kād*; bizonytalan értelmezésű kifejezés.

65 Bálint *šimibe*, kalm. *šimw* lit. „szívták”.

66 Itt a motívum hiányos; nem folytatódik a válasz szövege.

67 A kalmúk mesezáró formulákról: GORJAEVA 2006, 97.

6. Mese (6. Utu tūli)⁶⁸

[56] Réges-régen történt. Élt egy tizenhat éves vitéz, akit Zul sar Arszlannak hívtak, a Nyolcezer éves Namdzsil Cagán fia volt.⁶⁹ Lova a csodásképeségű gyors rőt Arnzl.⁷⁰

(A mese következő részei a kígyó-motívum szempontjából nem relevánsak, ezért jelen cikkbe nem került be a további szakaszok fordítása. Atovábbiakban a kígyó megjelenését bemutató modullal folytatom.)⁷¹

– Miféle fiú vagy? – Erre a másik így szólt:

– Hallottam, hogy a tizenhat esztendő vitéz, a Zul sar Arszlan nevezetű, a nyolcezer éves Namdzsil Cagán fia erre jár. Anyám méhéből gyorsan a világra jöttem, a köldökzsinóromat egy ökörnyi nagy vörös kővel én magam vágtam el.⁷² Azért siettem, hogy fogadalmas társad legyek az úton. – Így lett [Zul sar Arszlan] esküvel fogadott társa.⁷³

...

Aztán a kánasszony így szólt:

– Engedd, hadd szóljak egy szót.

– Mond hát! Ugyan ki bírhatja le engem a Nap alatti világ négy világtáján? – Akkor a kánasszony így szólt:

– A fakó hóka mérges kígyó épp most ragadja el a mátkádat. – [60] Erre a fogadalmas testvér így szólt:

– Én utána lovagolok.

– Nem, én fogok utánuk lovagolni. – Szólt az idősebb [fogadalmas] testvér. Így mindketten tovább indultak. A fiatalabb fogadalmas testvér lova előre futott, az idősebb fogadalmas testvér lova követte. Utolérte és megelőzte ifjabb fivérét. Zul sar Arszlan így szólt lovához:

–Eljött az ideje, hogy a hét év alatt kiárkolt döng⁷⁴ vörös verem beomoljon,

Eljött az ideje, hogy a hét esztendő kígyó elpusztuljon.

Ha a [kígyó] el nem ejti a verem szájánál a [lányt],

Hasad, és hátad felvágom és életedet elveszejtem. – Erre a lova így szólt:

– Málházz egyenlően egy-egy zsák port mindkét oldaladra. Ha a fülem mögött fehér hab jelenik meg, vágd le és hajítsd el a zsákokat. – Akkor felmálházott egyenlően egy-egy zsák port, a ló minkét oldalára és elvágatott. Amikor fehér hab jelent meg a ló füle mögött, levágta a két zsák port elhajította és tovább vágatott. A ló kiugrott a [felkavarodó] porból és tovavágatott.

68 Bálint kézírata pp. 56–61.

69 Bálint Nāimen mingyan nasuta Namjil-cayan abayān köbün arban zuryan nasuta Zulu-sara Arsalang gedek bātur, kalm. Nāmn mingyn nast Namjil cayān awgān köwün arwn zuryn nast Zul šar Arslng gidg bātr. Az epikus hősök sok jelzót tartalmazó hosszú nevét általában csak részben fordítom le, hogy az eredeti szöveg hangulatát jobban megőrizsem, de a lehetséges értelmezést az első előfordulásnál megadom. Namjil < tibetiam-rgyal. „győzedelmes, teljes győzelem”, Namjil-cayān „Győzedelmes Fehér”, Zul-šar Arslng „Mécnes sárga oroszlán”.

70 Bálint Aranzalīn xurdun zērdē gedek mōritū sānjī bolna, kalm. Arnzlīn xurdūn zērd gidg mōr't sānj boln. Arnzl a kalmúk mesék hőseinek táltosa, képes beszélni és tanácsokat adni a hősnek cf. BIRTALAN 2011, 94.

71 Angol nyelvű, magyarázatokkal ellátott fordítását lásd: BIRTALAN 2011, 96–99.

72 A kőből és kő segítségével való születés epikus motívumáról, lásd: HEISSIG 1982, 16–36.

73 A fogadalmas testvérség (mong. *anda*) történeti háttéréről és folklórmotívumairól, lásd: BIRTALAN (2007–2008), 44–56.

74 Bálint *dōng*; talán egy emfatikus partikula; Basangova (Bordžanova) szóbeli közlése szerint: *yal ulūn* „tűzvörös”.

A szemek, mivel látni lehet megvakultak, a fülek mivel hallani lehet megsüketültek. Amikor a kígyó a verem szájához ért a fiú megszurta, és a kígyó elejtve a lányt eltűnt a veremben. Akkor Zul sar Arsztlan megkérte a lányt, hogy tartsa a ló [kötőfékét] és beugrott a [verembe]. A verem egyik oldalán sok-sok fiú és lány volt megkötözve. A verem másik oldalán sok-sok fiú és lány volt megkötözve. A verem mélyén ott fekiüdt a kígyó és a felesége. A kígyóférj összetekeredve fekiüdt egy öt mázsás kövön, ami akkora volt mint egy ökör.⁷⁵ A [vitéz] belelőtt [61] a kígyónak egyenesen a szívébe, nyíla a lapockáján jött ki, és felszegezte vele az égre. Belelőtt a kígyóasszonynak az alhasába⁷⁶ és rászegezte a földre. Aztán kihordta a két testet [a veremből]. Hat-hat részre vágta őket és leült [váarakozni]. Eközben megérkezett ifjabb fogadalmas fiúére. [A vitéz] így szól hozzát:

– Garuda kán itt él a közelben.⁷⁷ Menj és mutasd meg magad neki. Aztán fuss vissza, de el ne kapjon! – Ifjabb [fogadalmas] öccse eltávozott. Odament Garuda kánhoz, megmutatta magát aztán futott vissza. Garuda kán üldözni kezdte. A fiúnak sikerült visszaérnie, anélkül, hogy [az óriás madár] elfogta volna. Zul sar Arsztlan így szól Garudához:

– Na, te dühös gazember!⁷⁸ Állj meg itt! Azért hívattalak ide, hogy edd meg ezt a két kígyót.
– Garuda kán így szól:

– Tojásaimat egy [hatalmatlan] nyárfára raktam. Más nyárfára nem bírt volna el engem. Ez a két kígyó körbefonta a nyárfát és rágta. Mivel én túl nagy vagyok, nem tudtam [hozzájuk férni], hogy elkapjam őket. A veremükbe sem fértem bele [hogy megfogjam őket]. – Így szól, megette a [kígyók testét] majd elrepült. Eztán a két fiú és a lány elmentek. Visszaértek a korábban megölt kán országába, összegyűjtötték alattvalóikat és hazaindultak:

– [Lerajzoltam nektek, hogy hogyan kövessetek], ahova hosszú vonalat húztam, ott delejtek, ahova kört rajzoltam, ott töltsétek az éjszakát, aztán induljatok tovább.⁷⁹ – A két fogadalmas testvér pedig előre ment. Alattvalóik utánuk vonultak. Mikor megérkeztek letelepedtek. Zul sar Arsztlan feleségül vette a lányt, akit a kígyó a verem szájánál elejtett. És feleségül adta egy nemes lányt ifjabb fogadalmas testvéréhez.

Aztán, mindketten boldogságban és békében éltek.

A jó és a rossz örök harca, dualitása a legalapvetőbb egyetemes mitológemák egyike, mely a mongol népek képzeteiben gyakran a ragadozó madár és a *serpent*-típusú lény küzdelmében jelenik meg. A kígyóban egyesülő többféle mitológiai réteg ambivalens lényeket hozott létre és a feltétlenül tisztelt, az emberek és közösségeik sorsát erősen befolyásoló khtonikus lények – többnyire mint helyszellemek – meghatározzák az emberi világ eseményeit. Bőkezű adakozók és kegyetlen büntetők is lehetnek annak függvényében, hogy az egyén és a közösség megadja-e nekik a tiszteletet és nem zavarja-e a köreiket. Ahogy fentebb említettük, ez egy nagyon jól működő természetvédő rendszer⁸⁰ volt a pásztorok és vadászok hagyomá-

75 Bálint *tabun zūn bolod kelān ūkūrīn* ... a kifejezés pontos értelmezése további kutatást igényel.

76 Tulajdonképpen „húgyhólyag” szerepel a szövegben.

77 Bálint Xān yāride, Kalm. Xān Gārdi, Mong. Garudi, Gardi, Qanyarudi, halha Garid, Xangarid < sz. *Garuda*. A mitikus óriás madár többféle szerepben is megjelenik a mongol mesekincsben: a gonosz ellenfele és legyőzője, a hős háta, tanácsadója esetleg küldötte, cf. BIRTALAN 2001, 987.

78 Bálint *urta elemir bilū ōi*; Tamara Basangova (Bordžanova) szíves szóbeli közlése szerint *ürt elmır* „dühös gazember”; megjegyzendő, hogy a tisztelt lényt, Garudát így megszólítani szokatlan.

79 A kalmük mesék tipikus motívuma, hogy a hős „térképet” rajzolva ad utasításokat népének, hogy merre és hogyan vándoroljanak.

80 A közösség életét irányító tabuk rendszerében megtalálható a természet védelme: TATÁR 1984, BIRTALAN 2012b.

nyos világgképében. A természet rendjét megzavaró embereket keményen büntető *lūs* morfológiailag azonos is lehet a *serpent-tel*, de a narratívákban többnyire anthropo-zoomorf lényként írják le. A fentebb leírt népvallási hiedelmek, melyek a kígyókkal kapcsolatos bánásmódot – kevés eltéréstől eltekintve – inkább a tisztelet és kímélet alapján irányítják, arra utalnak, hogy az emberi cselekedetek befolyásolhatják, jószándékúvá tehetik a haragvó khtonikus lényeket is.

A mesék ősgonosza azonban szintén kígyóformát ölt és viszonya az emberhez és közösségéhez nem változtatható meg, csak az elpusztításával áll helyre a világ rendje. A mítoszokban és a mesékben ez a gonoszlő (ragadozó madár és/vagy ember) és a gonosz harcában testesül meg. A fentebb említett toponímiai mítoszok motívumai, melyekben a kígyót elpusztítják, elzárják a földi a világtól, megjelennek mesékben és fő motívumává is válhatnak.

A mesei gonosz kígyó morfológiájának a főbb vonásai a következők: a kígyó óriási méretű (mong. *aburyu moyai*), lakhelye óriási verem (kalm. *nüik* tkp. „lyuk”), melyben elrablott embereket, jószágot tart fogva (számuk hiperbolikus túlzásokkal mérhető, néha egy kán egész népét elragadja). Emberevő, azért rabol, hogy éhségét csillapítsa. A legtöbbször párban él kígyó és kígyóasszony (kalm. *er moyā, em moyā*). Amikor az ind mitológiából átvett Garudával áll szemben, akkor a világfa motívum is megjelenik. Az óriás madár, az óriás kígyó ellenfele, a világfán fészkel, melyet a kígyó tönkre akar tenni. Egyik célja a madár tojásainak vagy fiókáinak elpusztítása. A kígyó, a madár és a fa megjelenése kétségtelenül sokat merített az ind *Tej tenger köpülése* alapmítoszból.⁸¹

A mongol aitiológiai mítoszok keresik a választ arra, hogy miért ellenséges a ragadozó (Garuda és leszármazottja a kánya (halha *elē*). A jól ismert szüzsé szerint a fecske, mivel nem akarta, hogy a madarak fejedelme, a Garuda a legízesebb vérű lényt egye, azaz az embert, kitepte azt éppen elárulni készülő darázs nyelvét (azóta zümmög). A fecske adta a tanácsot Garudának, hogy egye a kígyókat, mert annak a vére (húsa) a legfinomabb.⁸² Ehhez kapcsolódik az a szokás, hogy a kánya megjelenésekor a halha területeken tej-libációt mutatnak be a madaraknak egy ráolvasással: „Kedves kánya, kánya, ne mutasd a tarka kígyót!”⁸³

A fiú és a kígyó (2. Mese) főbb motívumai

1. Gyermektelen házaspár újszülött gyermekét elragadja egy kígyó.
2. A kígyó vermébe viszi a fiút, az apa nem tudja utolérni lovával – feladja a keresést.
3. A kígyó a kígyóasszonnyal meg akarja enni a fiút (kiszívni a vérét).
4. A fiú az Éghez fohászkodik és fohásza megszabadítja a kígyóktól.
5. A fiú elmenekül a veremből, a kígyók üldözik, de elrejtőzik előlük.
6. A fiút egy ismerős szálláson ünneplik és elküldenek az apjáért, aki velük ünnepel.
7. A fiú egy társával elindul elpusztítani a kígyókat, de társa megretten és visszafordul.

81 Mongol vonatkozásait lásd Weltschöpfung, BIRTALAN 2001, 1062–1065.

82 BIRTALAN 1998. (Lásd az internetes elérhetőségeket).

83 ČULTEMSÜREN 2011, 165.

8. Megöli (nincs részletezve, hogy mi módon) a kígyókat és kiszabadítja a rabokat.
9. Boldogan élnek.

A Mécses-sárga Oroszlán Vitéz (6. Mese) mese főbb motívumai
(csak a kígyóhoz kötődő modul motívumait sorolom fel az alábbiakban).

1. A hősnek megjósolják, hogy az óriás kígyó elrabolja a mátkáját.
2. A hős és fogadalmas társa elindul legyőzni a kígyót.
3. A hős lova tanácsára megtalálja a módját, hogy miként jusson a kígyó verméhez.
4. A verem szájánál megmentik a lányt.
5. A hős alászáll a verembe és két nyíllal megöli a kígyópárt: a hímeket az éghez, a nőstényt a fölhöz szögezi nyilával.
6. A kígyók testét feldarabolja (hat részre vágja).
7. Elküldi fogadalmas társát Garudáért.
8. Garuda elmondja, hogy ezek a kígyók veszélyeztették az óriási nyárfán lévő fészket és fiókáit, de nem tudta elfogni őket.
9. Garuda megeszi a kígyók testét.
10. A hős és társa kiszabadítják a kígyók foglyait.
11. Alattvalóikat elhosszák egy ellenséges kán országából.
12. Hazatérnek és mindkét fogadalmas testvér megházasodik, lakodalmat ülnek.

A kígyó, mint házastárs – a kígyóférj

4. Mese (4. utu tüli)⁸⁴

[46] Élt egyszer egy öregember és egy öregasszony, volt nekik egy sárga tarka tehenük. Az öregember és az öregasszony ételeket készítettek a tarka tehén tejéből. Egy nap a sárga tarka tehén elment legelni és három napig nem jött vissza. Az öregember elment a tehén után. Ment-mendegélt [és megtalálta] a legelésző tehenet és valami [nagy] sárga [tekerdő] mellette. Ahogy az öreg közelebb jött a tehenhez, [meglátta], hogy egy nagy kígyó nem engedi el a tehenet. Az öreg úgy megijedt, hogy lecövekelt. A kígyó így szólt:

– Apám, kérlek ne félj, vidd el a tehenedet! – Akkor az öreg fogta és elhajtotta a tehenét. Amikor már elmenőben volt, a kígyó utána szólt:

– Apám, eljövök hozzád ma éjjel. – Az öreg hazament és így szólt a feleségéhez:

– A következő éjjel egy hatalmas kígyó fog [hosszánk] jönni. – Ezekről a szavaktól az öregasszony ijedtében holtra vált. Aztán az öregasszony és az öregember féltükben elbújtak a jurta tiszteleti helyén tartott dolgok közé.⁸⁵ A kígyó megérkezett és így szólt:

84 Bálint kézirat pp. 46–50. A mese a kalmük *Moyū köwün* „Kígyófiú“ mese változata, tipológiai kérdések és motívumok: GORJAEVA 2006, 52, 112.

85 Bálint *barānān'ī šuyundu*, kalm. *barānān šuyūnd* – tipikus motívuma a kalmük meséknek: a vélt vagy valós ellenség elől a tiszteleti helyen tartott javak közé bújik el valamelyik szereplő; lásd kalm. *barān* „Pelze, Filze und anders, was in der Jurte unter den Kisten (abdr) zusammengefaltet liegt; die beste Stelle, Ehrenstelle des Hauses (in der Nähe der burxan), Vermögen, Reichtum des Hauses“ (RAMSTEDI 1976, 33); kalm. *šuyū* „Winkel od. die Stelle zwischen dem Kasten und dem Bette; *đerin šuyū* id., syn. *barānē köndē*“ (RAMSTEDI 1976, 367).

- Apám, anyám miért vagytok megijedve? – Erre az öregek előjöttek [búvóhelyükről] és a kígyó bemászott az ágyukba. [47] A következő reggel a kígyó így szólt:
- Apám, menj és kérd meg nekem a kán lányát! – Az öregember felnyergelte egyik görbe fakó lovacskáját és ellovagolt. Amikor megérkezett a kánhoz elé állt és így szólt kánhoz.
- Kánuram, kánuram, a lányod és a fiam ... – Ennyit mondott és elszaladt. Aztán a kán így szólt:
- Hozzátok ide az öregot, hadd öljem meg! – Sok ifjú vágatott az öreg után elfogták és visszahozták. Akkor az öreg így szólt a kánhoz:
- Egy kígyó jött a jurtámhoz és azt mondta, hogy [kérjem meg] számára kán lányát. – A kán haragra gerjedt és elhatározta, hogy [nem] adja a lányát, de így szólt az öregemberhez:
- Ahhoz, hogy el tudja venni a lányomat, építsen aranyhidat, ezüsthidat, rézhidat és egy bronzhidat a te jurtádtól egyenesen az én jurtapalotámig! Aztán növeessen gyümölcsfákat a hidak két oldalán, [a gyümölcs olyan gyorsan érjen], hogy egy lovas szívből élvezhesse ízét, amíg átmegy a hídon! Ezen kívül még építsen olyan nagy kertet, [a hidak] mellé, hogy [aki végig sétál rajta] lássa a felkelő és a delelő napot is menet közben. Ráadásul változtassa a te jurtádat tarka csíkos jurtapalotává!⁸⁶ És még készítsen egy másik sárga csíkos jurtapalotát, amelyben a lányom és a vejem élhet!⁸⁷ – Így szólt a kán.
- Akkor odaadom a lányomat. – Mondta [a kán]. Eztán az öreg sírva ment haza. A kígyó megkérdezte az öregot:
- Apám, mi történt keddeld? – Akkor az öreg mindent elmesélt:
- A kán ezt és ezt parancsolta. – [48] Akkor a kígyó így szólt:
- Rendben, ez semmiség. [Ez mind megtehető] egy nap alatt. – Mikor [reggel] az öregember és az öregasszony felkeltek, minden úgy volt, ahogy a kán rendelte, mindketten egy hatalmas, puha ágyban feküdtek. Ezután a kán odaadta a lányát [a kígyónak]. A kígyó hazajött és lefeküdt. Éjszaka a kán lánya is megérkezett, odament az ágyához, hogy lefeküdjön. A lány nagyon meg volt rettenve. Az [ágy] függönye mögül a kígyó így szólt:
- Gyűjtsd meg a pipámat! – És odaadta neki [a pipáját]. – A lány meggyújtotta a pipát. Amikor odaadta, bepillantott a függöny mögé. Ahogy betekintett, egy gyönyörűséges ifjút látott ott fekiüdni, akinek fehér volt az arca, fekete a haja. Aztán reggel az ifjú aranyból csináltatott egy lovat és odaadta a kánnak ajándékba. A kánnak volt még két lánya. A két lány megnézte az ifjút, mindketten elmentek a hűgukhoz és így kérdezték:
- Mondd meg nekünk mi az, ami kígyóvá változtatja a férjedet! – Erre a hűguk így felelt:
- Nem tudom. – A két nővér keresni kezdte, és megtalálta [a kígyóbört ?]⁸⁸, és elégették. Erre az ifjú, aki éppen a kánnál vendégeskedett, [azonnal] eltűnt. Akkor a kán lánya ezt gondolta:

86 Bálint *bāišing*, kalm. *bāšing* lit. „épület”, de a mongol és kalmük mesék szokásos tárgyi világát fegyelembe véve inkább „jurtapalotát” javaslok a magyar fordításban.

87 A szállások közötti hid építése gyakori motívum a kalmük mesékben. Cf. “*Мангһур өрүндэн эврэннь герин үүднэ авн мана герин үүдн күртл алтн болн мөңн магт тогтати, тшигэд терунэ хоёр амар зер-земи урһаһад, мөртө күн һарарн таслаж идэд йовх, йовһн күн амарн таслаж идэд йовх – гижэһэнэ, дөкэд эменлэрн эдл зун эмг авад ир, өвгнлэрн эдл зун өвг авад ир, биһнь биһлэрн эдл зун көвү дахулж иртн.* (Завтра утром от дверей своего дома до дверей нашего дома золотой и серебряный мост сотвори, по двум сторонам их вырасти фрукты, чтобы конныйисадник срывал руками и ел, пеший гром срывал и ел, еще приведи сто старух, похожих на твою старуху, приведи сто стариков, похожих на твоего старика, сто юношей, похожих на тебя приведи) (ХТ – IV, с. 12).” GORJAEVA 2006, 119–120.

88 A szövegben nem volt részletesebb utalás, és találtak a lányok csak a kalm. *yumn* „valami” kifejezés. Az analógiák alapján írtam bele kérdőjelesen a kígyóbört. További párhuzamok: jelen kötetben, Windhoffer Tímea tanulmányában.

„Utána megyek a férjemnek és elpusztulok én is.”. Útjában látott egy fehér jurtat, amely a közel volt egy fához. [49] A lány belépett a jurtába. Ahogy belépett [látta, hogy] egy buddhista szerzetes üldögél ott. Aztán a lány elmondta a szerzetesnek az egész történetét. Ahogy befejezte, a szerzetes így szólt a lányhoz:

– A férjed egy égben élő ember. – Mondta.

– És most indulj útra. Van egy mező délre innen. Eredj a mezőre és fekiúdj ott le. Egy maral szarvas jár oda játszadozni. Ahogy ott játszadozik [próbáld] megérinteni az agancsát, és azzal majd felöklel a felsővilágig. – Aztán a lány odament a mezőre és lefeküdt. Közben odajött a maral szarvas és játszadozott, [véletlenül] megérintette a lányt és felépítette az égig, közel három [égi] jurtához. Aztán a lány belépett a nyugati oldali jurtába és leült. Egy lány élt ott. A jurta gazdasszonya megkérdezte a lányt:

– Miféle lány vagy te? – Erre a lány elmondta az egész történetet elejétől a végéig. Erre a jurta gazdasszonya azt mondta:

– Az a [fiú] a mi ifjabb testvérünk. Ezek a jurták a mieink, a te férjed nővéreié. – Mondta. – A férjed naponta háromszor jön minket üdvözölni, reggel, délben és este. – Aztán a legidősebb nővér elrejtette a lányt a jurta tiszteleti helyén lévő dolgok közé. [50] Reggel [a fiú] megérkezett a legidősebb nővérehez, elővette a sakktáblát és leült. Amíg játszottak, a fiú így szólt:

– Sakk! – Erre a nővére azt mondta:

– Igen, igen, sakk, de vajon visszavennéd-e a feleséged, ha idejönne az alsó világból? – Erre a fiú:

– Főlöszleges dolgokat mondasz. – Majd felhajtva köntöse szegélyét [felkelt] és elment. [A legidősebb nővér] a középső testvérehez küldte a lányt. Az elrejtette a dolgok közé a jurta tiszteleti helyén úgy, [ahogy azt az előző nővér is tette]. Délben megérkezett a fiú elővette a sakktáblát és leült. Ismét játszottak és a fiú így szólt:

– Sakk! – Erre a nővére azt mondta:

– Igen, igen, sakk, de vajon visszavennéd-e a feleséged, ha idejönne az alsó világból? – Erre a fiú:

– Főlöszleges dolgokat mondasz. – Majd felhajtva köntöse szegélyét [felkelt] és elment. Este [a középső nővér] a legkisebb testvérük jurtájához küldte a lányt. Az elrejtette a dolgok közé a jurta tiszteleti helyén, úgy, [ahogy azt az előző nővér is tette]. Este megérkezett a fiú üdvözölte⁸⁹ a nővérét, elővette a sakktáblát és leült. Ismét játszottak és a fiú így szólt:

– Sakk! – Erre a nővére azt mondta:

– Igen, igen, sakk, de vajon visszavennéd-e a feleséged, ha idejönne az alsó világból? – Erre a fiú:

– Igen, visszaveszem.

– Kelj fel és gyere ide! – Mondta [a nővér] és kisegítette [a lányt rejtékhelyéről]. Erre az öccse nem tudott mit mondani és magához vette [feleségét].

Aztán békében és boldogságban éltek.

⁸⁹ Ez az elem új az előző modulokhoz képest.

A „kígyó, mint házastárs” mitológéma (házasság egy zoomorf, jelen esetben khtonikus lényvel) és folklórmotívum, mely egy mesetípusnak is a fő eleme. A 4. Mese a nemzetközi mesekutatásban is gyakran előforduló motívumsorra épül, cf. AaTh 425(A), Lőrincz rendszerében a mongol mesekincsben: *Königsohn in Schlangengestalt*.⁹⁰ A mese sajátos mongol és kalmük motívumairól az alábbiakban szintén lesz szó.

A kígyófiú (4. Mese) főbb motívumai

1. Egy kígyó megjelenik egy idős gyermektelen szegény házaspár szállásán és bejelenti, hogy ő a gyermekük.
2. Elküldi apját, hogy kérje meg számára feleségül az uralkodó (mint majd később kiderül) legkisebb lányát.
3. Teljesíti a kán „lehetetlen” feladatát (egy feladatba van minden kérés összesűrítve, nincs meg a mesékben szokásos hármasság): egy nap alatt arany-, ezüst- és réz- és bronzhidat kell emelnie, a hidak mellé hatalmas, termő kerteket kell ültetnie és óriási (jurta)palotákat kell építenie.
4. A kánnak nem marad kibúvója, hozzáadja legkisebb lányát.
5. Összeházasodnak, és az új feleség megtudja férje titkát: emberi alakja is van.
6. A lány két nővére megleti a kígyóbórt (?) és elégeti.
7. A feleség elszakad férjétől, aki nyomtalanul eltűnik.
8. A feleség vándorútra indul és férje hollétét egy tudós lámától tudja meg.
9. A láma tanácsát követve feljut a felső világba, ahol férje és három égi nővére él.
10. A nővérek segítik a feleséget: hárman három napszakban (az idő múlásának megtestesítői?) sakkoznak testvérükkel, beszélgetnek és kérdezik földi feleségéről.
11. A kígyófiú kétszer elutasítja, de harmadjára visszafogadja feleségét.

Ahogy a fentiekből látható, a főbb motívumok sokban megegyeznek a nemzetközi és magyar mesekincsből is ismert varázsmesével, melyben kígyóvőlegény szerepel.⁹¹ Nemzetközi szinten tetemes szakirodalom szól erről a mesetípusról (cf. *Amor és Psyché*).⁹² A Bálint által lejegyzett kalmük mesének több párhuzama is van a kalmük és más mongol népek mesekincsében: a kalmük *Moyā köwün*-motívumait és párhuzamait Gorjaeva tárgyalja részletesen.⁹³ Igen érdekes a mese befejezése, melyben az elhagyott asszonynak a Felső Világban lakó kígyóférj nővéreinek tett látogatásakor sakkjátszmák során próbálják meg a nővérek visszafogadtatni a feleséget. A mongol kontextust mutatja az is, hogy egy tudós buddhista láma ad tanácsot a feleségnek, arról, hogy hol és hogyan érheti el férjét.

90 LŐRINCZ 1979, 246.

91 A részletes motívumsor és bibliográfia: Kígyóvőlegény. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-463.html>); *Animal bride*. <http://www.pitt.edu/~dash/type0402.html>; Kobayashi, Fumihiko: *The Forbidden love in Nature. Analysis of the Animal Wife Folk Tale in Terms of Content Level, Structural Level and Semantic Level*. <http://www.folklore.ee/folklore/vol36/kobayashi.pdf>.

92 Több mint ezer variánsát használta fel J. Swahn az elemzéseire (SWAHN 1955).

93 GORJAEVA 2006, 52–53, 111–112.

A mongol etnogenetikai aitológiai mítoszokban és mesékben is előfordul az állatházastárs: a hori burjátok hatyúanya őse⁹⁴, a nyugati burját (ehirit-bulagat) nemzetségek bikaapa őse⁹⁵, a 301-es Fehérlófia mongol változataiban a borjúfejű⁹⁶, vagy félig borjútestű asztrális hős tehén-anya legjellegzetesebb példái ennek a sornak. További hasonló kalmük motívum még a híres kalmük *Dzsangar* (kalm. *ᠵᠠᠨᠭᠢᠷ*) eposz egyik hőséneke, Dzsangar szövetségesének, Hongornak (kalm. *Xongγr*) a történetében fordul elő: anyját *Šilt moyā xatn*-nak „Kristály kígyó asszony”-nak hívják, s talán szintén egy kígyó házastársra utal.⁹⁷ Bálint kalmük meséi közt található egy farkasfeleségről szóló mese: *20. Mese; Ulādā bātr ba Čon-bawγā*, „Uládá vitéz és Farkasasszony” pp. 96–104 (114–117), AaTh 409, Lőrincz: *Die hundeköpfige Gattin*.⁹⁸

A mese motívumai közül még az alábbiakat emelném ki, mint mitikus elemeket: a magányos fa tövében álló jurtában élő szerzetes alakja talán egyfajta sámán-típusú mediátorra vezethető vissza. Aki ismeri a világfa mentén a felső világba való feljutás módját. A szarvas, mint a felső világba juttató lény szerepe talán szintén egy ősbibb mitikus jelenségre vezethető vissza (cf. a szarvasbőrrel bevont sámándob), de ezt így a motívum töredékessége miatt nem igazolható teljes biztonsággal. A felsővilágban lakó kígyóférfi a sárkány és kígyó képzet keveredésére utalhat. A három égi nővér szerepeltetése mindenképpen rokon motívum a mongol epikus folklórban gyakran előforduló szereplőkkel, például Geszer kán (mong. *Geser qan*) három égi nővéreivel.⁹⁹ Az ő napszakokhoz kötődő megjelenésük pedig az európai és magyar mesék tanácsadó napszakjaival és égitesteivel rokonítható (cf. Hajnal, Nap, Hold, esetleg Szél, stb.). Az Amor és Psyche mesetípusban a feleségnek ajándékokkal kell megvesztegetni a férjét elbódító és így fogva tartó nőt. Bár ez hiányzik a kalmük meséből, a kígyófiú aranylova, melyet a kánnak ad, talán e motívum maradványa. Különleges helyet foglal el a sakkjáték a mesében. A kalmükökről szóló legelső tudósítások is megemlékeznek arról, hogy a kalmük nomádoknak milyen kedvelt időtöltése volt a mai sakkjáték.¹⁰⁰ Érdekességként érdemes megjegyezni, hogy a Kalmük Köztársaság korábbi elnöke Kirszan Iljumzsinov (kalm. *Kirsan Iljumžinov*) sakk-nagyhatalommá tette (vagy próbálta tenni) Kalmükiát.¹⁰¹

A segítő kígyó

7. Mese (7. *Utu tūli*)¹⁰²

A 7. mesének alább csak a kígyó köré épülő motívumát adom közre, mely töredékes és befejezetlen, de a cselekmény szövéseéből jól látható, hogy a *megmentett és hálás állatok* (Bálint meséjében kutya, macska, patkány és később más módon, de a róka is) mesetípusban ezen a

94 Schwannjungfrau. BIRTALAN 2001, 994, 1037.

95 Buxa noyon. BIRTALAN 2001, 954–955.

96 LŐRINCZ 1969.

97 BORDŽANOVA, 2007, 65. Ez a motívum is mutatja Hongor kapcsolatát az alsó világrégióhoz (mely több más, az eposzban előforduló motívumban is megtalálható).

98 LŐRINCZ 1979, 245.

99 Geser. BIRTALAN 2001, 988–989.

100 A Pallas könyvéhez készült rézkarcok közt is szerepelnek sakkozó kalmük férfiak.

101 Az elnök úr 2010-es magyarországi látogatása során megismerkedett a Magyar Tudományos Akadémia Keleti Gyűjteményében a Bálint-hagyatékkal és nagy becsben tartotta a 4. Mesét mint a kalmükség hagyományos sakk-örökségét. Cf. Kirszan Iljumzsinov látogatása a könyvtárban. http://konyvtar.mta.hu/index.php?name=fotoalbum_2011_03_04_kirszan;Kirsan_Ilyumzhinov_remains_FIDE_president. <http://en.chessbase.com/post/kirsan-ilyumzhinov-remains-fide-president>.

102 Bálint kézírata pp. 62–67.

helyen a kígyóhoz kapcsolódó motívum kibontásának kellett volna következnie.

[63] Aztán az ifjú megkérte a fiúkat, hogy engedjék szabadon a patkányt. Aztán ez a mi ifjúnk szabadon eresztette [a patkányt]. Aztán tovább ment-mendegélt. Útjában találkozott egy gyorsan kúszó kígyóval, amelynek a fél teste tűzzel égett. Fogta a kígyót és bedobta a vízbe. Tovább vándorolt és szembe jött vele egy csinos ifjú, aki így szólt:

– Ifjú, megmentettél engem a haláltól, gyere és látogass meg minket.¹⁰³

Itt kellene következnie a kígyó vagy a kígyókirály hálájáról szóló motívumnak, amely azonban kimaradt a meséből. Helyette ez szintén jól ismert motívummal, a róka tanácsával folytatódik:

– Aztán az ifjú tovább ment. Mentében meglátott egy menekülő rókát.¹⁰⁴ Az ifjú kergetni kezdte és utolérte. Akkor a róka így szólt:

– Számból jövő tanács kell-e, testemről lenyúzható tenyérnyi bőr kell-e?¹⁰⁵ – Az ifjú így szólt:

– Szádból jövő tanács kell nekem. – Erre a róka így szólt:

– Most menj a híres remete lámához. Amikor odaérsz hetven szerzetesnövendék fogja majd meg a lovad,¹⁰⁶ hetven szerzetesnövendék nyitja ki az ajtót. Más hetven szerzetesnövendék ajánl majd neked egy szilkényi ételt. Aztán a remete láma azt mondja, hogy: „Ifjú mit kívánsz tőlem?” Erre azt mondod: „A ládádban rejtőző aranygyűrűt kérem.”¹⁰⁷ – Aztán a fiú továbbment. Megérkezett a híres remete lámához. Amint odaért hetven szerzetesnövendék fogta meg a lovát, hetven szerzetesnövendék nyitotta az ajtót. Amikor belépett és leült hetven szerzetesnövendék ajánlott neki egy szilkényi ételt.

[A fiú] üldögélt és ette az ételét. Aztán a híres remete láma így szólt:

– Jól van fiam, mit kívánsz tőlem? – Erre a fiú így szólt:

– Szeretném [eloinni] a ládikájában őrzött aranygyűrűt. – [64] A lámának egyik szeme sírt a másik nevetett és odaadta [a gyűrűt].¹⁰⁸ A fiú elvitte a gyűrűt és hazatért. Elaludt, és amikor felébredt [meglátta], hogy egy [nagy puha]¹⁰⁹ ágyban fekszik. Felnézett és [látta] a jurtája sárga tarka [jurtal]palotává változott. Jobbra nézett és ott volt egy nagy csapat ifjú, akik íjukat ajzották, nyilait készítették. Balra nézett és ott volt egy nagy csapat asszony, akik selymes coboly prémből varrtak valamit. Köztük ült az ifjú felesége is. Az asszony olyan szép volt, hogy fényében [mint napvilágnál] bármi munkát el lehetett végezni, ragyogásában [mint holdvilágnál] a ménest lehetett őrizni.¹¹⁰ Aztán az ifjú kiment és látta, hogy árva fekete borja ezernyi társával egy gulyában [legelt]. Ettől kezdve a fiú boldogan élt.

103 A teljes motívum és párhuzamai TAUBE 2004, 438–439.

104 A róka mitológiai és hiedelemvilági szerepéről, melyre itt most nem térnék ki, lásd: BIRTALAN 2001b.

105 Szokásos formula a mongol népmesében; nemcsak rókához kapcsolódhat.

106 Itt következetlenség van a meseszövegben, a főhős, az árva fiú egyetlen borja hátán indult útnak és nem lovon.

107 Lásd: TAUBE 2004, 438.

108 Szokásos formula a mongol mesékben, lit. „jobbra nézett nevetett, balra nézett sírt”.

109 Bálint *uluba*; más mesék analógiája alapján illesztetem bele a jelzőt a szövegbe.

110 Szokásos formula a mongol mesékben: cf. “«Герлднь аду манм, гергэнднь үүл бэрм» («В свете ее можно стеречь табуи, в сиянии ее – рукодельничать») (ХТ-I, с. 91) встречается с некоторыми лексическими вариациями и перестановками частей, не меняющими смысла формулы. Например, «Гегэнднь мал манм, герлднь үүл бэрм» («В сиянии ее можно стеречь скот, в свете ее – рукодельничать») (Архив КИГИ РАН, ф. 5, оп. 2, ед. хр. 80, с. 69); «Герлднь үүл уйм, гергэнднь аду манм сээхи» («Красивая настолько, что в свете ее можно вышивать, в сиянии ее – стеречь табуи») (ХТ-II, с. 178); «Гегэнднь үүл бэрм, герлднь мал манм» («в сиянии ее можно рукодельничать, в свете ее – стеречь скот») (ХТ-III, с. 178, 179). GORJAEVA 2006, 107.

A folytatásban a mesetípus jól ismert motívumsora következik, melyben egy kán elrabolja a fiú gazdagságát biztosító gyűrűt, melyet a korábban megmentett állatok: a kutya, macska és a patkány segítségével visszaszerez.

A megmentett, hálás kígyó motívuma gyakori, és Erika Taubét idézve „kedvelt” motívuma a mongol meséknek, több kalmük változata is ismert. Lőrincz rendszerében az AaTh 560. típussal rokonítja (lásd a Nr. 25. variánsait *Die Maus, der Affe un der Bär* cím alatt).¹¹¹ Taube szerint az AaTh 560A mellett az AaTh 200 és az AaTh 554 is kapcsolatba hozható a mongolok körében megtalálható mesetípussal. Bálint meséjében a töredékes motívumban is felismerhető, hogy a kígyókirály fia, aki átváltozásra képes és ember alakban is megjelenik, elhívja a hőst apjához. A kígyókirály helyett azonban a híres (nagy) remeteláma az, aki megajándékozza a fiút (a mesében hiányzik a motiváció, hogy miért teszi). A hetven szerzetesnövendék emlegetése a történet hiperbolikus elemeire utal, azaz a környező tárgyi világ nagyságára (hatalmas ajtó, hatalmas, étellel teli szilke). Az ajándékba kapott varázstárgy tipikus, a mesetípusra jellemző, mind a varázsdoboz, mind az (arany)gyűrű szerepel benne. Ismét egy motívum-romlás miatt bizonytalan, hogy a gyűrű gazdagságot és feleséget is termelt-e a fiúnak, vagy csak az anyagi javakat (jurtapalota, hatalmas jószágcsordák). Ez utóbbira utal, hogy a felesége ott marad, mikor a kán ellopítja a varázstárgyat azzal a céllal, hogy gazdagabb legyen, mint az egykori árva fiú és a feleséget nem akarja magának. A mese további motívumaiban már nem játszik szerepet a kígyóhoz kapcsolódó kontextus.

A nagyszámú változathól, melyeket a legteljesebb mértékben Taube gyűjtött össze¹¹², csak néhány párhuzamot ismertetek, hogy bemutassam a motívum és alkotóelemeik kombinációs lehetőségeit.

Egy B. Todaeva által gyűjtött mongvor mesében¹¹³ megtalálhatóak a Bálint-szüzsé valamennyi, itt csak töredékesen megtalálható, és a kígyóképzetekhez kapcsolódó eleme: a megmentett kígyó (Todaeva: a fekete és fehér kígyó küzdelméből megszabadított fehér kígyó), a kígyókirály ajándéka, a varázstárgy (arany gyűrű), mely gazdagságot (Todaeva: és feleséget) hoz a hősnek, a gyűrűt egy öregasszony ragadja el, végül pedig a kutya, macska, patkány segítők szerzik vissza (az általt megmentésének motívuma csak Bálintnál szerepel). Mindkét mesében benne van az aitiológiai mitológéma arról, hogy miért ellenséges a kutya és a macska (var. továbbá a macska és patkány / egér).

A mesék hálás kígyója a neki tett szolgálatért (áldozat) cserébe gazdagságot, bőséget, termékenységet biztosít a hősnek. E mitológiai szerep rokonítja a khtonikus lényekről a vizek és a föld urairól szóló mítosz-szüzsékkal (részletesen lásd Windhoffer Tímea tanulmányát jelen folyóirat számban).

¹¹¹ LŐRINCZ 1979, 36–38.

¹¹² Hivatkozik Jülg XIX. századi írott kalmük variánsára és egy, a XX. század második felében kiadott modern kalmük párhuzamra is. TAUBE 2004, 438–439.

¹¹³ TAUBE 2004, 128–131, 437.

Összegzés

A összegzés mellett a további kutatások lehetséges irányait is szeretném felvázolni. A kígyó egyetemes szimbólumának¹¹⁴ csak néhány aspektusát érintettem a fenti az elemzésben, azokat, melyek egy vizsgált corpus, Bálint tizenöt kalmük meséje alapján relevánsak. A rövid, ám a tárgyalat téma szempontjából tartalmas anyag, azonban nem tartalmazza valamennyi lehetséges vizsgálati szempontot. A tanulmány elején a mongol mitológia, a folklór és a néphit kígyóval kapcsolatos nézeteit elválasztottam – amennyire csak lehetséges – azoktól a ráretegződött képzetektől, melyek a sárkányhoz kapcsolódnak.

A kígyóval és a sárkánnyal kapcsolatban nagyon gazdag a belső-ázsiai terület és a szomszédos kínai mitológia és a vallási nézetek. A mongol elemek pontosabb megértéséhez nem elég a buddhizmus által közvetített indo-tibeti hagyomány kutatása, szükséges az areális kulturális hatások másik forrásait is mélyebben áttekinteni: Szibériát és Kínát. Hogy ehhez a megközelítéshez egy példát is említsek: a híres kínai költő Tu Fu (712–770) egyik versében megörökíti a kígyó és a ragadozó madár (sólyom) harcát. Bár nála az allegorikus megjelenítés hangsúlyos, a kötelességtudáson és az együttérzésen van¹¹⁵, az alapszimbólumok, mint a ragadozó madár, a fészket tartó fa és a támadó kígyó – ugyanazok.

Irodalom

- AARNE 1961. Aarne, Antti: *The Types of the Folktale: A Classification and Bibliography*. Translated and Enlarged by Stith Thompson. Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia / FF Communications 1961.²
- BAKAEVA 2003. Bakaeva, E. P.: *Dobuddijskie verovanija kalmykov*. (Manuscript) Elista 2006.
- BÁLINT 1875. [Bálint Gábor]: Bálint Gábor Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról és nyelvészeti tanulmányairól. Melléklet öt khálmik dano hangjegye. In: *Értekezések a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztálya köréből*, IV, 1–19; cf. also KARA 1973.
- BIRTALAN 1995. Birtalan, Ágnes: Some Animal Representations in Mongolian Shaman Invocations and Folklore. In: *Shaman* 5 (Autumn), 99–111.
- BIRTALAN 1996. A Lineage of Tuvinian Shamans in Western Mongolia. Assimilation and Heritage. In: Stary, Giovanni (szerk.): *Proceedings of the 38th Permanent International Altaistic Conference (PIAC), Kawasaki, Japan: August 7–12, 1995*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 85–105.
- BIRTALAN 1998. Birtalan, Ágnes (szerk.): *Miért jön a nyárra tél? Mongol eredetmitoszok, mondák*. Budapest, Terebess Collection. Internetes elérhetősége: www.terebess.hu és <http://mek.oszk.hu/00200/00226/html/>. [2014. 08. 08.].
- BIRTALAN 2001. Birtalan, Ágnes: Die Mythologie der mongolischen Volksreligion. In: Schmalzriedt, Egidius – Haussig, Hans Wilhelm (szerk.): *Wörterbuch der Mythologie. I. Abteilung. Die alten Kulturvölker*. 34. Lieferung. Stuttgart: Klett-Cotta, 879–1097.

114 EGLI 1982.

115 Részletesen lásd: SPRING 1993, 38–41.

- BIRTALAN 2001b. Birtalan, Ágnes: A Survey of the Fox in Mongolian Folklore and Folk Belief. In: Walravens, Hartmut (szerk.): *Der Fuchs in Kultur, Religion und Folklore Zentral- und Ostasiens*. I. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 35–58.
- BIRTALAN 2004. Birtalan, Ágnes: A Föld és a Víz gazdaszellemeinek kultusza a nyugat-mongóliai zahcsinoknál. In: Birtalan Ágnes (szerk.): *Helyszellemek kultusza Mongóliában*. (Őseink nyomán Belső-Ázsiában III.). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 51–68.
- BIRTALAN 2006. Birtalan, Ágnes. Systematization of the Concept of Demonic and Evil in Mongolian Folk Religion. In: Klaniczay, Gábor – Pócs, Éva in coll. with Csonka-Takács, Eszter (szerk.): *Christian Demonology and Popular Mythology*. (Demons, Spirits, Witches II.) Budapest – New York: Central European University Press, 250–264.
- BIRTALAN 2007. *Ada*: A Harmful Female Spirit in the Mongolian Mythology and Folk Belief. In: Veit, Veronika (szerk.): *The Role of Women in the Altaic World. Permanent International Altaistic Conference 44th Meeting, Walberberg, 26–31 August 2001*. (Asiatische Forschungen 152.). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 19–33.
- BIRTALAN 2007–2008. Birtalan, Ágnes: Rituals of Sworn Brotherhood (Mong. *anda bol-*, Oir. and, *ax düü bol-*) in Mongol Historic and Epic Tradition. In: *Chronica. Annual of the Institute of History, University Szeged*. 7–8. Szeged, 44–56.
- BIRTALAN 2009. Birtalan, Ágnes (szerk. és bev.): *Gábor Bálint of Szentkatolna, A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With popular Chrestomathies of both Dialects*. (Budapest Oriental Reprints: Series B 3). Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences – Csoma de Kőrös Society.
- BIRTALAN 2011. Birtalan, Ágnes: *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts*. (Oriental Studies 15). Budapest: Library of the Hungarian Academy of Sciences – Elista: Kalmyk Institute of Humanitarian Studies of the Russian Academy of Sciences.
- BIRTALAN 2012a. Birtalan, Ágnes: Religion and Mongol Identity in the mid-19th Century Urga. On the Basis of a Mongolian Monk's Oral Narratives Recorded by Gábor Bálint of Szentkatolna in 1873. In: *Quaestiones Mongolorum Disputatae* 8, 25–54.
- BIRTALAN 2012b Birtalan, Ágnes: "Do not Disturb My Ponds and Lakes, Do not Injure My Swans". A Human Ecological Approach to Mongolian Shamanic Texts. In: Kellner-Heinkele, Barbara – Boykova, Elena V. – Heuer, Brigitte (szerk.): *Man and Nature in the Altaic World. Proceedings of the 49th Permanent International Altaistic Conference, Berlin July 30 – August 4, 2006*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkenvölker 12.). Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 24–36.
- BIRTALAN–RÁKOS 2002. Birtalan, Ágnes – Rákos, Attila: *Kalmüök – Egy európai mongol nép*. (TEXTerebess 1.) Budapest: Terebess Kiadó.
- BOLDBÁTAR 2011. Boldbatar, A. Yüendenbatın: *Mongol nutag dax' ertni nüdelčđin jadın šütleg*. [A dzsadához kötődő ősi hiedelmek Mongólia területén]. Ulánbatar: k. n.
- BORDŽANOVA 1999. Bordžanova T.: *Magičeskaja poezija kalmykov. Issledovanie i materialy*. Elista: Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo.
- BORDŽANOVA 2007. Bordžanova T. G.: *Obrjadovaja poezija kalmykov (sistema žanrov, poetika)*. Elista: Kalmyckoe knižnoe izdatel'stvo.

- ČÜLTEMSÜREN 2011. Čültemsüren, R. *Mongol aman bilig*. [Mongol szóbeli bölcsesség]. Ulánbátar, Selenge Press.
- DISAN 1996. Disan, T.: Ööld. [Őlötök]. In: Badamxatar, S. (szerk.): *Mongol Ulsin ugsātnī jūi. XIX–XX jūnī jāg üye. 2. Oiradīn ugsātnī jūi*. [Mongólia néprajza. A XIX–XX. század fordulója. Ojrát néprajz] Ulánbátar: k. n., 96–152.
- DUŠAN 1931. Dušan: *Xal’mg ulsin yorlyn, seǵlyn boln mu bārč bādł*. [Omenek és tabuk a kalmükök körében] Mosku: SSSR-in Keln ulsin ax izdatel’stv.
- DYLYKOV 1981. Dyl’kov, S. D. (szerk., ford.): *Ix Caaj („Velikoe uloženie“)*. Moskva: Nauka, 51–52.
- EGLI 1982. Egli, Hans: *Das Schlangensymbol. Geschichte, Märchen, Mythos*. Olten und Freiburg im Breisgau: Walter-Verlag.
- GORJAEVA 2006. Gorjaeva, Baira Basangovna: *Sžužetnyj sostav i hudožestvoenno-stilevaja struktura kalmyckoj volšebnoj skazki*. (Dissertacija) Elista (manuscript).
Xal’mg tül’s. II. [Kalmük mesék]. Elst: Xal’mg degter ǵaryaç 1968.
Xal’mg tül’s. III. [Kalmük mesék] Szerk. Musova, N. N. – Okonov, B. B. – Mučkinova, E. D. Elst: [Xal’mg degter ǵaryaç] 1972.
Xal’mg tül’s. IV. [Kalmük mesék]. Szerk. Bitkeev, P. C. – Uljumdzjeva, Z. B. Elst: [Xal’mg degter ǵaryaç] 1974.
Xal’mg tül’s. [Kalmük mesék]. Szerk. Budžalov, E. A. Elista: Kalmyckoe knižnoe izdatel’stvo 1979 [Kalmyk tales]
- HEISSIG 1982. Heissig, Walther: Felsgebur (Petrogenese) und Bergkult. In: *Fragen der mongolischen Heldendichtung II*. (Asiatische Forschungen 73). Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 16–36.
- HEISSIG 1988. Heissig, Walther: *Erzählstoffe rezenter mongolischer Heldendichtung I–II*. (Asiatische Forschungen 100.). Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- KARA 1973. Kara, György (szerk.): *Bálint Gábor keleti levelei. Jelentése Oroszország- és Ázsiában tett utazásáról. Értekezése a mandsuk szertartásos könyvéről*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.
- LŐRINCZ 1969. Lőrincz, L. László: Der Märchentyp 301 als tibetisches Element im Heldenlied des Dschangar. In: *Acta Orient. Hung.* XXII, 335–352.
- LŐRINCZ 1970. Lőrincz, L. László: Die Mangus-Schilderung in der mongolischen Volksliteratur. In: Ligeti, Louis (szerk.): *Mongolian Studies*. (BOH XIV) Budapest: Akadémiai Kiadó, 309–340.
- LŐRINCZ 1979. Lőrincz, László: *Mongolische Märchentypen*. (BOH XXIV, Asiatische Forschungen 61). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MOLNÁR 1994. Molnár, Ádám: *Weather Magic in Inner Asia*. (Indiana University Uralic and Altaic Series 158.). Bloomington: Indiana, Indiana University Research Institute for Inner Asian Studies.
- MUNIEV 1977. Muniev, B. D./Munin, Bembe: *Kalmycko–russkij slovar’./Xal’mg-ors tol’*. Moskva: Izdatel’stvo Russkij Jazyk.
- PÜREW 1999. Pürew, O.: *Mongol bōgīn šašin*. [Mongol sámánizmus]. Ulánbátar: k. n.
- PÜREW 2003. Pürew, O.: *Mongol bōgīn šašinī ner tom”yōnī tailbar tol’*. [A mongol sámánizmus terminológiai szótára. Ulánbátar: k. n.

- RAMSTEDT 1909, 1919. Ramstedt, Gustaf, John: *Kalmückische Sprachproben. 1. Kalmückische Märchen*. 1–2. Ges. u. hrsg. von G. J. Ramstedt. (Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia = Mémoires de la Société Finno-Ougrienne. 27/1–2) Helsingfors.
- RAMSTEDT 1976. Ramstedt, Gustaf John: *Kalmückisches Wörterbuch*. (Lexica Societatis Fennougricae III.) Helsinki 1935. (reprinted: Helsinki, Suomalais-Ugrilainen Seura 1976).
- SPRING 1993. Spring, Madeline K.: *Animal Allegories in T'ang China*. (American Oriental Series 76.) New Haven, Connecticut: American Oriental Society.
- SWAHN 1955. Swahn, Jan-Övind: *The Tale of Cupid and Psyche*. Lund.
- TATÁR 1984. Tatár, Magdalena: Nature Protecting Taboos of the Mongols. In: Ligeti, Louis (szerk.): *Tibetan and Buddhist Studies Commemorating the 200th Anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös*. 1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó, 321–325.
- TAUBE 2004. Taube, Erika: *Volksmärchen der Mongolen*. Aus dem Mongolischen, Russischen und Chinesischen übersetzt und herausgegeben von Taube, Erika. München: Biblion Verlag.
- THOMPSON (1955–1958). Thompson, Stith: *Motif-index of Folk-literature; a Classification of Narrative Elements in Folktales, Ballads, Myths, Fables, Mediaeval Romances, Exempla, Fabliaux, Jest-books, and Local Legends*. Bloomington: Indiana University Press.
- ZÁGONI 2005. Zágoni, Jenő: *Szentkatolnai Bálint Gábor, Válogatott írások*. Budapest: k. n.

INTERNETES FORRÁSOK

- A kígyó kincse. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*.
<http://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-460.html> [2014. 08. 08.].
- Animal bride*. <http://www.pitt.edu/~dash/type0402.html> [2014. 08. 08.].
- Kígyókő. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*.
<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-461.html> [2014. 08. 08.].
- Kígyóvőlegény. In: *Magyar Néprajzi Lexikon*.
<http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-463.html> [2014. 08. 08.].
- Kirszan Ilyumzsinov látogatása a könyvtárban*.
http://konyvtar.mta.hu/index.php?name=fotoalbum_2011_03_04_kirszan [2014. 08. 14.].
- Kirsan Ilyumzhinov remains FIDE president*.
<http://en.chessbase.com/post/kirsan-ilyumzhinov-remains-fide-president> [2014. 08. 11.].
- Kobayashi, Fumihiko: *The Forbidden love in Nature. Analysis of the Animal Wife Folk Tale in Terms of Content Level, Structural Level and Semantic Level*.
<http://www.folklore.ee/folklore/vol36/kobayashi.pdf> [2014. 08. 10.].
- Pomsár Péter: *A mongol halálféreg nyomában*. <http://halalfereg.blogspot.hu/> [2014. 08. 15.].
- Zmej. In: *Mify narodov mira*. <http://www.mifinarodov.com/z/zmej.html> [2014. 08. 10.].